

Geçmişten Günümüze Panteizm, Toplumsal Yansımaları ve Eleştirisi

Panteism from Past to Present, Its Social Reflections and Criticism

OSMAN ZAHİD ÇİFÇİ

Selçuk University

Received: 04.09.2021 | Accepted: 29.12.2021

Abstract: In this study, based on the ideas of today's representatives of pantheist vision, a brief overview of pantheism has been made and the reasons and reflections of pantheism on the social plane have been evaluated and criticized from a theistic point of view. Evaluating where pantheism, which is considered only as a historical theory in Turkish literature, practically corresponds to today and in the past, is the aspect that makes this study unique. In the study, the views of the groups that define themselves as pantheists and see pantheism as a religion and are trying to organize in this way have an important place. Today's pantheists, who draw attention with their emphasis on practice, both defend the pantheist views of the past and criticize them because they remain theoretical. The study is based on the ideas of today's pantheists, and how today's pantheists look at the pantheist views that have emerged throughout history are also included. The argument that pantheist imagination is a reactive or instrumental understanding emerged as a result of the study.

Keywords: Philosophy of religion, conceptions of divinity, pantheism, Universal Pantheist Society, The World Pantheist Movement.

Giriş

Felsefe tarihi boyunca insanla ilgili fikir üreten düşünürler insanı diğer varlıklardan ayıran temel niteliklere vurgu yapmışlardır. Felsefi antropolojik bir bakışla insanın varlık şartları olarak kavramsallaştırabileceğimiz bu özelliklerin insanı bilen, konuşan, değer sahibi, özgür veya inanan bir varlık olarak tanımladıkları görülmektedir. Temel niteliklerinden birisi inanma olan insanın birtakım inançlara sahip olması doğal bir durum olarak kabul edilmelidir. İnanma fiili her zaman doğaüstüne yönelmemekte, bilime inandığını söyleyen bir kişinin temel inancı determinizm olabilmektedir. Ancak Paul Bloom'un çeşitli çalışmalarında çarpıcı bir şekilde ortaya koyduğu gibi insan doğaüstüne inanmaya oldukça yatkın bir varlıktır (Bloom, 2005; Bloom, 2009).

Doğaüstüne inanmaya yatkın bir varlık olarak insan, inanma nesnesi olarak Tanrı veya tanrılara her zaman ihtiyaç duymuş, en kıymetli payeyi de hep bu makama vermiştir (Tunç, 1959, s.12). Düşünce tarihi boyunca da inananlar Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışırken, inkâr edenler yokluğunu ortaya koymaya çalışmışlar ve bu çabalar sonucu Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu ispat belli metotlarla yapılmaya başlanmıştır. Bu metotları kullanarak insan kendisinden ulu, aşkın bir Tanrı'ya, kendisi gibi antropomorfist bir tanrıya ya da içkin bir tanrıya inanmış, ya da bunlara inanmayı reddetmiş ve bunu delillendirme çabasında olmuştur.

Varlığa ilişkin tümel bir açıklama veya anlamlandırma çabası olarak felsefi düşünce, tabiatı gereği aksiyomatik temeller üzerinde yükselen kapsamlı bir düşünce faaliyetini esas almaktadır. Bu çerçevede insanı çevreleyen evrene ilişkin ortaya konulabilecek bir açıklama modelinde de öncelikli olarak tayin edilmesi gereken temel bir ilke söz konusu olacaktır. Nitekim böylesine temel bir ilke arayışının bir gereği olarak, pek çok filozof tarafından Tanrı'nın temel bir açıklama ilkesi olarak kabul edildiği ifade edilebilir.

Varlığın temel bir ilkesi olarak Tanrı'dan söz etmek elbette O'nun evrenle, dolayısıyla da insanla ilişkisini veya ilişkisizliğini de gündeme getirmeyi ihmal etmeyecektir. Nitekim Tanrı-evren ilişkisine dair teizmden ateizme, deizmden agnostizme, pan-en-teizmden panteizme kadar pek çok açıklama biçiminin felsefi düşünce tarihinde kendisine yer bulabildiğini görmek mümkündür.

Yaşamı boyunca üç esaslı soruya (nereden geldim, neredeyim-niçin buradayım ve nereye gideceğim) cevap arayan insan için hayatı, evreni ve evrendeki yerini anlamlandırmada Tanrı tasavvuru önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu nedenledir ki insanlık bu tasavvurla olumlu veya olumsuz olarak ilgilenmiş, hayatı anlamlandırırken nirengi noktası, ulaştığı tasavvur olmuştur. Bu tasavvurlardan birisi de Tanrı-âlem birliğini savunan panteizmdir. Çalışmamızda, malumu ilamdan kaçınarak, panteizmin kısaca tanımına ve tarihsel süreçte bu tasavvura sahip olduğu düşünülen filozofların görüşlerine yer verdikten sonra, birbirlerinden farklı fikirler öne sürseler de, panteist olarak nitelenen tasavvurların tanrıyı nasıl tanımladıklarına, bu tasavvura sahip bireylerin yaşamlarına tasavvurun nasıl etki ettiğine bakmaya çalışacağız. Çalışmamızın ana odağını ise bu tasavvurun ortaya çıkışındaki saikler ve tasavvurun toplumsal yansımaları oluşturacaktır.

1. Panteizm Nedir?

Tasavvurun kendisi tartışmalı da olsa eski olmakla birlikte, panteizm terimi ilk olarak İrlandalı filozof John Toland tarafından 1705'te kullanılmıştır. "Tüm tanrıcılık" olarak Türkçeleştirilebilecek bu terim Grekçede "bütün", "her şey", "tam" gibi anlamlara karşılık gelen "pan" kelimesi ile "Tanrı" anlamına gelen "Theos" kelimesinden mürekkeptir (Erdem, 2018, s.13; Korlaelçi, 1992b, s.43; Arıcan, 2014, s66-67; Mander, 2020; Levine, 1997).

Düşünce tarihinde tanımlanması en müşkül Tanrı tasavvuru olarak nitelenebilecek olan panteizm, birbirini olumsuzlayan ve fikirleri arasında uyum bulmakta zorlanan kişileri bir araya getirdiği söylenen bir Tanrı tasavvuru olarak dikkat çekmektedir. Kimilerince pre-sokratik dönemdeki arkhe arayışları bu anlayışa kaynaklık etmekte iken, bazıları bütünü kapsayacak şekilde genişletilmiş vahiy anlayışını panteizmin kaynağı kabul etmektedir (Dhavamony, 2010, s.208).

Antikçağ Felsefesinde varlığa ilişkin yapılan açıklamalarda temel bir ilke olarak kabul edilen "ex nihilo nihil fit" (Hiçlikten hiçbir şey doğmaz.) anlayışı panteizmin ortaya çıkışındaki temel saiklerden biridir ve o nedenle panteizm monist bir tasavvurdur. Bu tasavvura göre Tanrı ve evren aynıdır, aralarında fark yoktur. Tanrı'dan ayrı bir dünya veya dünyadan ayrı bir Tanrı düşünülemez, düşünülmesi monist iddiaları ortadan kaldırır. Bu nedenle

Tanrı ve evren özdeş kabul edilir. Evreni aşan bir kişisel Tanrı değil, evrene içkin bir tanrı anlayışı vardır (Erdem, 2018, s.13-14). Aşkın bir Tanrı anlayışı olmadığı için yaratma da yoktur. Panteizm insanın cevap aradığı temel sorulardan birisi olan “niçin buradayım?” sorusuna muhatap değildir, çünkü aşkın ve irade sahibi bir yaratıcı tasavvuruna sahip değildir. Bu nedenle de iradesiz bir varoluş söz konusudur.

2. Panteizm Çeşitleri

Panteist olarak kabul edilen kişilerin ortak bir şekilde hemfikir oldukları belki de tek ilke Tanrı-evren özdeşliğidir. Bu özdeşliğin nasıllığı söz konusu olduğunda ise panteizmin çeşitli türlerinden bahsetmek gerekmektedir (Levine, 1997; Wollgast, 2003, s.155).

Özellikle çağdaş metinlerde birçok türü sayılsa da (Reese, tyA) belirleyici özelliği monizm olan panteizmi iki ana türde incelemek konunun karmaşıklığını önlemek adına yeterli olacaktır:

1. Tek hakikat olarak Tanrı'yı kabul eden, evreni ise birtakım görünümün ve meydana gelişlerin toplamı olarak gören panteist anlayış. Bu anlayışta evrenin bir hakikati veya cevheri yoktur. Evren Tanrı'da, sonlu sonsuzda eritilmiştir. Panteizmin bu türü *idealist panteizm* olarak adlandırılmaktadır. Uzakdoğu ve Asya dinlerindeki bazı anlayışların, Elea okulunun, İskenderiye okulunun, Bruno'nun, Spinoza'nın¹ ve Hegel'in² anlayışları bu tür panteizm olarak sınıflandırılmaktadır (Erdem, 2018, s.14-15; Korlaelçi, 1992b, s.43).

2. Tek hakikat olarak evreni kabul eden, Tanrı'yı ise mevcut olan şeylerin toplamı olarak gören anlayış. Doğüstü varlıkların kabulü bu panteizm türünde reddedilir. *Naturalist veya materyalist panteizm* olarak adlandırılan panteizmin bu türü Tanrı'yı tabiatla, sonsuzu sonluda eritmektedir. İyonyalıların, Stoacıların (Erdem, 2018, s.16-17; Korlaelçi, 1992b, s.43) ve günümüz panteistlerinin bu tür bir tasavvura sahip olduğu kabul edilmektedir.

Kutsallığı Tanrı'ya ve evrene atfetme noktasında farklılaşma olsa da panteizmin iki türünde de tanrının âlemden ayrı bir şahsiyeti olduğu kabul

¹ Spinoza'nın panteist olup olmadığı ile ilgili tartışmalar için bkz. Arıcan, 2013, ss. 17-32. Genel anlayışın aksine bu çalışmada Spinoza'nın panteist değil pan-en-teist olduğu ikna edici bir şekilde ortaya konmaktadır.

² Hegel, birçok çalışmada idealist panteist olarak sınıflansa da şu makalede ikna edici bir şekilde panteist olmadığı ortaya konmuştur: Topakkaya, 2008, ss. 825-837.

edilmez. Tanrı bir kanun ve kuvvet olarak görülmektedir. Bu da beraberinde insanın kişiliği ve hürriyeti problemini doğurur. Her ne kadar modern panteistler bu problemi aşmak için determinizmin reddi veya felsefi tartışmalardan ziyade pratik tartışmalara yönelmek gibi yollar arasalar da panteizm insanın kişiliğini, hürriyetini ve bunlara bağlı olarak da ahlaki açıklamakta zorlanmaktadır. Çünkü insanın fiziki âlemin bir parçası olarak kabul edilmesi onun kişiliğini, doğa kanunlarının kabulü ise hürriyeti ve ahlaki açıklanamaz kılmaktadır.

3. Tarihsel Süreçte Panteizm

İsimlendirilmesi çok geç bir tarihte olmakla birlikte modern dönemde din felsefesinin problemleriyle ilgilenen birçok düşünür, panteizmin izlerine felsefe tarihi boyunca rastlamaktadır. İsmi anılacak filozofların panteist olarak kabul edilmesinde monist düşünceye sahip olmaları etkilidir. Felsefe tarihindeki bu filozoflara geçmeden önce panteizmin ortaya çıkma gerekçelerine bakmak anlaşılır olmayı sağlayacaktır.

Panteist tasavvurun ortaya çıkmasındaki nedenlerden birisinin dünyada var olan düzenin insanda bir tür dini tepkiyi ortaya çıkarması olduğu iddia edilmektedir. Teist için bu düzen Tanrı'nın varlığını delillendirirken; panteist, düzenin kendisini tanrısal olarak düşünmekte, saygı ve hürmet nesnesi olarak evreni görebilmektedir (Mander, 2020; Levine, 1997). Evrenden yola çıkarak evrenin kutsallığına ulaşmak panteist düşünce için önemli bir gerekçe olarak görülmektedir. Ancak bu izah var olan düzenin bir düzenleyiciyi gerektirip gerektirmediği konusundaki sorulara ateizmden yola çıkarak cevap vermeye çalışmakta ve düzenin kendiliğinden oluştuğunu söylemekten öte bir argüman ortaya koyamamaktadır.

Teizmin önemli Tanrı kanıtlamalarından birisi olan ontolojik delilin de panteist düşüncenin ortaya çıkışında etkili olduğu ifade edilebilmektedir. “Mükemmel varlık” kavramından yola çıkarak yapılan bu delillendirmede panteist tasavvur teizmin kabullerini kullanmakta ve son tahlilde mükemmel varlık olarak evreni görmektedir. Teizmin mükemmel varlığı her yerde mevcut olarak tavsif etmesi, panteist tasavvur tarafından her yerde var olmak ile her şey olmak arasında fark olmadığı şeklinde yorumlanmış ve “Mükemmel varlık evrendir.” şeklinde bir çıkarıma ulaşılmıştır. Özellikle Spinoza'nın kendi başına var olan ve varlığı başka hiçbir şeye bağlı olmayan

şey anlamında kullandığı “cevher” kavramından yola çıkarak yapılan bu yorum, Spinoza’nın kendisi tarafından bile kabul edilmemiş, o, Tanrı ile evrenin özdeş olduğunu düşünmenin yanılğı olduğunu söylemiştir (Spinoza, 1966, s.343).

Teizm tarafından savunulan Tanrı’nın evreni yaratmasının süreklilik arz ettiği, evrenin bir an için bile olsa Tanrı olmadan var olamayacağı fikri, panteist tasavvur tarafından, evrenin Tanrı’ya bağımlı olması ve gerçekten özerk bir varlığa sahip olmaması şeklinde yorumlanmış ve evren Tanrı’da eritilmiştir (Oakes, 2006, s.172). Ancak bu gerekçe evrenin ve içinde yaşayanların varlıklarıyla beraber sorumluluklarını da ortadan kaldırdığı için, kötülük probleminin ve ahlakın açıklanmasını panteist için zorlaştırmıştır.

Yine teist tasavvur tarafından sıklıkla dile getirilen Tanrı’nın her şeyi bilmesi ve her şeye kadir olması iddiasının mantıksal olarak panteizmle sonuçlanması gerektiğini, evrene içkin olamadan bunların olabilmemesinin imkânsızlığını savunanlar da mevcuttur (Francks, 1979, s.396).

Günümüzde ise panteist tasavvur, doğayı koruma ve insan için gerekli olduğuna inandığı maneviyat ihtiyacına cevap verme saikiyle ortaya çıkmış görünmektedir. Doğa ile insan arasındaki ilişkiyi manevi bir temele oturarak insan merkezci bakışı ortadan kaldırmayı ve oluşturulan maneviyatla insanı doğayı koruma refleksiyle donatmayı düşünceleri, günümüz panteistlerinin alametifarikaları olarak görülmektedir (Garrett, 1997).

Panteist tanrı tasavvuru ile ilgili fikir üreten düşünürler tarafından panteizme kaynaklık ettiği ve bu tanrı tasavvurunu tetiklediği düşünülen fikirlere yer verdikten sonra, tarihsel süreçte panteist Tanrı tasavvurunun nasıl şekillendiğine ve günümüzde bu tasavvura sahip kişilerin söylemlerine geçebiliriz. Günümüzdeki panteist topluluklar, panteist tanrı tasavvurunun uygar zihinlerde gelişen bir doğa anlayışı olduğunu, bu nedenle de yeni bir anlayış olduğunu iddia etmekte, ancak panteizmin kaba formlarının tarih boyunca hep var olduğunu savunmaktadırlar (Haeckel, 1992, s.152). Çalışmamızda anlaşılır olmak adına, tarihsel süreçte ortaya çıkan bu formları ele alırken kronolojik bir sıralamadan ziyade panteizmin yukarıda değindiğimiz iki çeşidine göre bir sınıflama yapmayı tercih edeceğiz.

3.1. Tarihsel Süreçte İdealist Panteizm

Hinduizm’in kutsal metinleri olan ve MÖ. 5000-2000 yılları arasında

oluşturulduğu düşünülen Vedalar'da (Yitik, 2012, s.593-594) yer alan Purusha ilahisi, panteist tanrı tasavvurunun yer aldığı ilk metinlerden kabul edilmektedir. “Yüce Varlık” veya “Evrenin Ruh” anlamlarına gelen Purusha, kendisinden her şeyin çıktığı kozmik benliktir ve tüm yaşam Purusha'nın yaşamına katılmaktadır (Reese, tyB). İdealist bir panteist tasavvuru çağrıştıran bu ifadelerin dışında Hinduizm'de başka idealist panteist atıflar bulmak da mümkündür. M.Ö. 8-6 yüzyıllar arasında Vedalar'ın şerhleri olarak yazılan ve Hinduizm'in felsefi-mistik yapıdaki kutsal kitap koleksiyonu olarak tanımlanan Upanişadlar'da (Demirci, 1998, s.114) her şeyi birbirine bağlayan bir birlik anlayışı olduğu kabul edilmekte ve bu birliğin Brahman olarak adlandırıldığı söylenmektedir. Upanişadlar'da, Brahman'ın aynı zamanda her bireyin atmanıyla (Ruh) özdeş olduğu savunulmakta, bu anlamda her birey, kozmos ile birleşmiş kabul edilmektedir (Altuner, 2015, s. 47-48). Modern panteist düşünürler tarafından evrenin bir yanlış/yanılsama olarak kabul edilmesini gerektiren bu görüşler eleştirilmekle ve madenin gerçekliğine vurgu yapılmakla beraber, Hint metinlerinde geçen bu tür ifadeler panteist tasavvurun örnekleri olarak görülmektedir (Harrison, 1996d). Hint kökenli dinlerden Budizm'in tamamı ile ilgili panteist tasavvur vurgusu yapılmamakla birlikte, Budizm'in üç ana kolundan birisi kabul edilen Mahayana ekolü ile Çin Budizm'i olarak da adlandırılan Tiantai okulunun fikirlerinde de idealist panteizm şeklinde yorumlanacak, evreni yanılsama olarak gören anlayışların mevcut olduğu söylenmektedir (Reese, tyB).

Lao Tzu tarafından MÖ. 6. Yüzyılda kaleme alındığı düşünülen ve Taoizmin kutsal kitabı olarak kabul edilen The Tao te Ching (Yol ve Erdem Kitabı), panteist tanrı tasavvuru için atıf yapılan eski metinlerdendir. Eserde Lao Tzu tarafından Tao olarak adlandırılan, her şeyin altında yatan ve onların varlığını sürdüren gizemli, dingin bir birlik anlayışı, ilerleyen süreçlerde panteist tanrı tasavvuru olarak yorumlanmıştır. Lao Tzu bu birliğe Tanrı dememiş, onun kişisel varlığından bahsetmemiş ve insanlarla ilgilendiği fikrini reddetmiştir. Ona göre Tao, her yerde mevcuttur ve her şeyin varlığı ona bağlıdır. O nedenle ona huşu ile saygı duyulması gerekmektedir. Özellikle günümüzdeki panteistler, The Tao te Ching'i materyalist bir panteist metin olarak görmektedirler (Harrison, 1996e; Levine, 1997). Ancak ruh ve madde ayrımını reddederek monist bir tavır içermesi, kişisel Tanrı

fikrini reddetmesi, evrene yönelik derin bir dini saygı içermesi bakımından The Tao te Ching'in panteist öğeler içerdiği söylenebilir de, maddi evrenin ötesinde nihai bir gerçeklik içeriyor olması, The Tao te Ching'in materyalist bir panteist metin olarak kabul edilmesini zorlaştırmaktadır (Levine, 1997).

İdealist panteizmin Antik Yunandaki izlerine çokluğa ve değişime inanmayı imkânsız bulan Elea okulunda rastlanmaktadır. Her şeyin mutlak birliğinden etkilenen bu okulda, ilk olarak, Xenophanes tarafından hareketsiz ve üniter olarak tanımlanan Tanrı'nın her şeyi algıladığı, yönettiği ve içerdiği savunulmuştur. Bu anlayışta evrenin gücü olan Tanrı, değişen dünya ile birleştirilmiş ve dünya yanılısıma olarak kabul edilmiştir. Elea okulunun bir diğer önemli filozofu Parmenides de hocası Xenophanes'in fikirlerinden yola çıkarak, "Bir" olarak tanımladığı değişmeyen Mutlak'ı kabul etmiş, dünyadaki değişimi ve hareketi ortadan kaldıran fikirler öne sürüp "Bir" ile âlemi aynı kabul ederek sonluyu sonsuzda eritmiştir (Erdem, 2018, s.19; Reese tyB).

Sokrat öncesi dönemin önemli filozoflarından Anaxagoras ise şeylerin en iyisi, en safı, düzenin ve hareketin ilkesi olarak tanımladığı Nous'un evrene yayıldığını ve her şeye nüfuz ederek onları belli bir amaca göre düzenlediğini savunarak idealist panteist bir tasavvur ortaya atmıştır (Reese, tyB).

Kavranması ve düşünülmesi mümkün olmayan bir tanrı anlayışı ile Teist tasavvura, her şeyin Tanrı'dan sudur ettiğini savunmakla da panteist tasavvura yaklaşan, neoplatonizmin baş temsilcisi Plotinos'un tasavvurunun tam bir panteizm olup olmadığı konusunda tartışmalar olsa da (Wollgast, 2003, s.159) Tanrı'yı mevcudiyetin kendisi ve bizatihi varlık olarak görmesi idealist panteizme yakın görülmesine neden olmuştur. Onun insana irade özgürlüğü tanınması, panteist olarak görülmesini tartışmaya açan bir diğer noktadır (Erdem, 2018, s.16-17; Korlaelçi, 1992b, s.43; Reese, tyB).

Rönesans'ın ünlü düşünürlerinden olan Giordano Bruno'nun Tanrı tasavvuru da idealist bir panteist tasavvur olarak sınıflandırılmaktadır. Kopernik astronomisini Neoplatonizm ile birleştiren Bruno, evreni sonsuz bir organizma olarak düşünmüş, evrenin sürekli bir gelişim sürecinde olduğunu ve ilahi yaşamla aşılandığını savunmuştur. Ona göre madde ve ruh ayrı şeyler gibi görünse de her ikisi de bir temel tözün farklı görünümleriydi. Bruno, Tanrı'nın ruhunun her şeyi aşıladığını, her şeyi bilgilendirdiğini ve

her şeyi tek bir evrensel bütün haline getirdiğini söyleyerek idealist panteist bir tasavvur ortaya koymaktadır (Harrison, 1998; Erdem, 2018, s.21-22; Korlaelçi, 1992b, s.44; Reese, tyB)

Panteizmden bahsederken mutlaka değinilmesi gereken filozof şüphesiz Baruch Spinoza'dır. Kimileri tarafından panteizmi mantıki sonuca götürmede en başarılı isim (Aydın, 2002, s.187), kimileri tarafından akozmist bir düşünür (Hegel, 2014, s.178), kimileri için ise çalışmalarına bütüncül baktığında panteist değil pan-en-teist olarak adlandırılabilir bir filozof (Arıcan, 2013) olarak görülen Spinoza, günümüz panteistlerinin birçoğu tarafından, fikirlerine doğa veya kozmosla değil Tanrı tanımıyla başlayan ve argümanları ikna edici olmayan bir panteist olarak değerlendirilmiştir (Harrison, 2004). Onu ateist veya teist olarak addedenler olduğu gibi idealist veya materyalist panteist olduğunu düşünenler de vardır. Eserlerine parçalı bir bakıştan kaçınılarak çalışmalarının tamamının ele alınması, onu pan-en-teist anlayışa yaklaştırmakla beraber, Descartes'in düalist anlayışını ortadan kaldırmak adına savunduğu Cevher fikri onu idealist panteizme yaklaştırmaktadır. Özellikle günümüzün materyalist panteistleri de Tanrı'nın görünen dünyanın ötesinde boyutlarının olduğunu iddia etmesi ve Tanrı'nın görünenlerin toplamından fazlası olduğunu savunması nedeniyle Spinoza'nın panteizmine mesafeli durmaktadırlar (Harrison, 2004).

Cevheri, kendi başına var olan ve kendi kendisiyle tasarlanan, başka hiçbir mefhumu ihtiyaç duymayan şey olarak tanımlayan ve bu şekilde tek bir cevherin olabileceğini savunan Spinoza, var olmayı cevherin bir tabiatı olarak görmekte ve âlemden birden çok cevherin olamayacağını söylemektedir. Bir cevherin başka bir cevher tarafından meydana getirilemeyeceği fikri ile hiçbir şeye tâbi olmayan fakat her şeyin kendisine tâbi olduğu cevher anlayışı ve cevheri Tanrı ile aynı görmesi, Spinoza'yı idealist panteizme yaklaştıran düşüncelerdir.

Panteist olduğu iddiası tartışmalı olmakla beraber günümüz panteistleri tarafından idealist panteist olarak kabul edilen Hegel'e göre tüm varoluş ve tarih, Tanrı'nın kozmik kişisel gelişiminin bir parçasıdır. Âlemin formlarından vasıtasız bir şekilde meydana gelen ve "Mutlak Ruh" olarak tavsif edilen Tanrı, kendini göstermeyi ve tanınmayı arzulamaktadır. Bu nedenle tarihsel süreçte ortaya çıkmak, onun özünün bir parçasıdır. Tanrı gerçek dünyada mevcuttur ve aktiftir. İnsanlar aracılığıyla hareket eder ve

insanlar aracılığıyla kendisinin bilincindedir. Tanrı kendini önce doğada, sonra insan bilincinin ve medeniyetinin yükselen aşamalarında somutlaştırır ve geliştirir. İnsanlık tarihi ve kültürü, Tanrı'nın dünyada kendini gerçekleştirmesiyle ortaya çıkmaktadır. İnsanlığın da kendisini felsefe, sanat ve dinde Mutlak ile birliğe erişerek gerçekleştirdiği açıktır. Öyleyse buradan, Tanrı'nın dünyada olduğu ya da dünyanın Tanrı'nın içinde olduğu ve Tanrı'nın insanlık tarihin bir parçası olduğu sonucu çıkacaktır (Harrison, tyA; Erdem, 2018, s.38; Reese, tyC).

3.2. Tarihsel Süreçte Natüralist/Materyalist Panteizm

Materyalist panteizmin ilk örneklerinin M.Ö. VI. yüzyılda İyonya'da yaşayan ve arkhe arayışında olan düşünürlerde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yunanca madde anlamındaki *byle* kelimesi ile yaşam anlamındaki *zoe* kelimesinin terkihi ile oluşturulmuş olan ve evrenin temeli olarak düşünülen maddenin canlı olduğunu iddia eden hilozoizm öğretisi, bu filozoflarla ortaya çıkmıştır. Madde ve yaşamın birbirinden ayrılamayacağını savunan bu öğretilerde, gerçekliğin unsurları olarak tanımladıkları temel maddeler Tales'te su, Anaksimandros'ta sınırsız-sonsuz anlamında aperion ve Anaximeles'te hava olarak izah edilmiştir. Bazıları tarafından hilozoistik panteizm olarak da adlandırılan bu fikirler, monist bir tavırla her şeyi maddeye indirgemekte ve materyalist panteizmin ilk örnekleri olarak tavsif edilmektedir (Erdem, 2018, s.18; Reese, tyA). Günümüz panteistleri panteizmin ilk felsefi ifadelerini İyonyalıların bu ifadelerinde bulduklarını iddia etmekte ve kendilerinin öncüleri olarak İyonyalı bu filozofları görmektedirler (Haecckel, 1992, s.154; Harrison, tyB).

Günümüz panteistleri tarafından ilk tutarlı materyalist panteist olarak tanımlanan Herakleitos, her şeyi kuşattığını söylediği "Logos"u ateşin bir formu olarak görmüş ve kendisinden sonra gelecek olan materyalist panteistler olan Stoacılar fikri babalığı yapmıştır (Harrison, 1996C; Erdem, 2018, s.19; Reese, tyA). Sokrates sonrası dönemde ortaya çıkan Stoacılar, hocaları olarak gördükleri Herakleitos'tan ilk ilke olarak ateşi ve Logos kavramını alarak fikirlerini oluşturmuşlardır. Anaxagoras'un Nous'una benzer bir şekilde tanımladıkları Logos, çok ince, görünmeyen türden bir madde olarak kabul edilmiş ve bu açıklama onların materyalist panteist olarak değerlendirilmelerine neden olmuştur. Platon sonrasında ortaya çıkan düalist varlık anlayışını monizme döndürme çabasındaki Stoacılar, Tanrı ile

âlemi aynileştirmişlerdir. Panteist anlayışa uygun bir şekilde determinist bir anlayış ortaya koyan Stoacılar, insanın özgürlüğü konusunda fatalist bir çizgide yer almışlardır (Arslan, 2016, s.180; Erdem, 2018, s.19; Korlaelçi, 1992b, s.44; Reese, tyA).

Günümüzde, panteizmi bir Tanrı tasavvurundan ziyade yaşam tarzı ve din olarak kabul edip bu dine inananları bir araya getirmek ve fikirlerini yaymak için kurulmuş iki örgüt bulunmaktadır. Antik Hint ve Yunan düşüncesinden başlayan uzun bir tarihi geçmişe sahip olduğunu savundukları panteizmin kendilerine kadar bir temsilcisi olmadığını iddia eden Evrensel Panteist Topluluğu (Universal Pantheist Society), avukat ve yazar olan Harold W. Wood, Jr tarafından 1975 yılında ABD’de kurulmuştur (UPS, tyA). Kendilerini bilimsel panteistler olarak adlandıran ve Evrensel Panteist Topluluğu’ndan daha sonra kurulmuş olmalarına rağmen dünyanın en büyük panteist ağı olduklarını iddia eden Dünya Panteist Hareketi (World Pantheist Movement) ise gazeteci ve yazar olan Paul Harrison tarafından 1998 yılında yine ABD’de örgütlenmesini tamamlamıştır (WPM, tyA).

Teorik bir Tanrı tasavvuru veya felsefi sistem önermek yerine pratik hayata ve yaşam tarzına vurgu yapan bu iki örgüt, doğayı korumak ve ekolojik problemleri çözmek için panteist anlayışın gerekli olduğunu savunmaktadır. Bunlara göre evrenin ilahi, dünyanın kutsal olduğu fikrini savunan panteizm, insanların doğaya saygı duymalarını ve korumalarını sağlayacak yegâne inançtır (UPS, 1979; Wood, 1985).

Doğaüstü herhangi bir güce inanmak yerine her şeyi var ettiğini iddia ettikleri evreni tapınma nesnesi olarak gören ve monizme özel bir vurgu yapan günümüz panteistleri, tapınma nesnesi olarak gördükleri evrenin maddi mi ruhi mi olduğu konusunda ayrılmış görünseler de evreni ve dünyayı kutsamaları hasebiyle materyalist panteistler olarak kabul edilebilirler (UPS, tyB; WPM, tyB). Evrensel Panteist Topluluğu’nun (EPT) Dünya Panteist Hareketi’ne (DPH) nazaran kısmen materyalist panteist anlayıştan ayrıldığını, tanrısallığı, görünür fiziksel evrenle iç içe geçmiş, biçimsiz biçim veren bir ruh veya etki alanı olarak tanımlamalarından anlamak mümkündür (Reiser, 1986). Bu görüşün aksine Dünya Panteist Hareketi, var olan her şeyin maddi olması gerektiğini, zihin ve ruhtan bahsetmek gerekse bile bunların da maddenin henüz tanımlayamadığımız türleri olduğunu, evrenle insanın aynı maddeden var olduğunu iddia ederek materyalist

olduklarını vurgulamaktadırlar (Harrison, tyB). Bu düşünce onları, Logos'u ince, görünmeyen türden bir madde olarak tavsif eden Stoacılara yaklaştırmaktadır.

Maddeden farklı ama maddeye içkin bir ilahiliği kabul eden EPT de, evreni ve doğayı nihai gerçeklik kabul eden DPH de monist anlayışları nedeniyle evrenden başka, evreni var eden ve yöneten doğaüstü bir Tanrı'ya inanmıyor olmalarıyla teist Tanrı tasavvurundan ayrıldıklarını söylemektedirler (Reiser, 1986; Harrison, tyB). Teist Tanrı tasavvurunun insan merkezli (Antroposantrizm) anlayışın bir sonucu olarak ortaya çıktığını, insanın her şeye hükmetme güdüsüyle bu anlayışı ortaya attığını iddia eden ve temel itiraz noktalarından birisi de insan merkezli anlayış olan bu iki hareket, dinlerin evrimine ve nihai noktada evrilmenin tek Tanrılı teist dinlere doğru olduğuna inanmakta (Thomas, 1986; Levine, 1997), aydınlanmadan sonra ortaya çıkan insan merkezli anlayışa (hümanizma) da karşı olduklarını belirterek ateizmle aralarındaki farkı vurgulamaya çalışmaktadırlar (Wood, 1978; Garrett, 1997; WPM, tyC).

Ateizmin Tanrıyı olumsuzlamakla bir başlangıç noktası oluşturduğunu, ancak bunun yeterli olmadığını savunan günümüz panteistleri, ateizmle farklarını ortaya koyarken, insan merkezci bakışı ilk sırada saymaktadırlar. Her iki hareket de bilime ve bilimin sonuçlarına güvenmekte, ancak bilimin evrenin gizemini çözemeyeceğini, saygı duyulması gereken noktanın da bu gizem olduğunu söylemekle beraber bazı noktalarda ayrışmaktadırlar (Wood, 2005; WPM, tyD). Bilimi tanrısallığın tezahürlerini keşifte bir araç olarak gören, ancak bilimin duygusal boyutunun olmadığını söyleyen EPT, insanın içsel benliğine, anlam arayışına, inanma ihtiyacına ve ritüellerin inancı güçlendirdiğine vurgu yaparak bu ihtiyaçlar için kutsal oluşturmak gerektiğini savunmakta, topluluk üyeleri için ritüeller ve kutsal günler önermektedir (Wood, 1985). İnsanın anlam arayışı ve ölüm korkusu gibi sorunlarına çözüm bulma hususunda inanmanın gerekli olduğunu savunan; ancak doğaüstü bir tanrıya yönelmeyi, evrenin tanrısallık için yeterli olduğu fikrinden hareketle gereksiz addeden EPT, ateizme karşı olduğu noktayı, insani ihtiyaçlar olarak belirlemiş görünmektedir. DPH ise dinlerin varlığının insan için bir anlam taşıdığını, insanların sadece cehaletten dolayı dinlere yönelmediğini, toplu halde yaşamının ve aynı fikirlere inanmanın, inandığı fikirlere sahip bireylerle bir arada bulunmanın insan için

gerekli olduğunu vurgulayarak, toplumsal bir gerçeklik olarak din kurumunun gerekliliğine vurgu yapmakta ve bu nedenle ateizmden farklı olarak sadece reddedip bırakmadıklarını, insanlara kabul edecekleri ve bir arada yaşayabilecekleri inanç bütünlerini de sunduklarını söylemektedir (WPM, tyC).

İnanmanın ve anlam arayışının insani gereklilikler olduğunu, insanın kendisini evrende yalnız hissetmemesi için bir yaşam tarzına ihtiyaç duyduğunu kabul eden günümüz panteistleri bu ihtiyaçların nereden kaynaklandığı sorusuna, bunun evrimsel bir yanığı olduğunu iddia eden bazı çağdaş ateistlerin (Bloom, 2009) aksine, cevap vermemektedir. İslam düşüncesindeki “fıtrat” kavramının bu soru için yeterli açıklamayı içeriyor olması ise batı düşüncesinin içerisinde ve yaşadıkları toplumun olumsuzluklarına tepki olarak ortaya çıkmış bu gruplar için bir anlam ifade etmemektedir.

Çalışmanın önceki kısımlarında da bahsettiğimiz üzere bu iki grup, teori oluşturmaktan ziyade pratik üzerinde durmaktadır (Levine, 1997). Yaşadıkları toplum ve o toplumun yaşadığı tarihsel gerçeklikler üzerine fikir üretmekte ve var olduğuna inandıkları problemleri çözmek için pratik önerilerde bulunmaktadırlar. Bilimsel ilerlemeyi kutsayarak, bilimsel gerçeklik dışında gerçeklik kabul etmekte zorlanan, bilimsel ilerlemelere tarihte kilisenin verdiği tepkileri hatırlarında tutan ve kilise öncülüğünde yapılan din savaşlarını savunulamaz olarak gören bu hareketler, bilimsel devrimden ve sanayileşmeden sonra ortaya çıkan dönemi de değerlendirerek o dönemle ilgili de refleksler oluşturmuşlardır. Bilimsel devrimin insan merkezli anlayışı ve Francis Bacon’ın fikirlerinde somutlaşan tabiata hâkim olma dürtüsünün insanlığı getirdiği noktanın farkında olarak, maneviyata olan ihtiyaca vurgu yapmayı gerekli görmüşlerdir. İnsan merkezli ideolojilerin sebep olduğu savaşların ve doğa tahribatının farkında olan günümüz panteistleri, bunun önlenmesi için maddi olanın ötesinde manevi şeylere atıf yapılmasını gerekli görerek, doğayı ve insanlığı kurtarmak için maneviyata gerek olduğunu söylemektedirler. Dinlerin bu konuda çabaları olduğunu kabul etmekle beraber bu çabaları yetersiz görmekte ve inancın temeline doğanın yerleşmesi gerektiğini düşünmektedirler (Wood, 1985; Harrison, 1997a).

Pratiğe vurgularını bariz bir şekilde ortaya çıkaran nokta etik anlayışlarıdır. Dinin teori değil pratik olduğunu savunan günümüz panteistleri felsefe tarihi boyunca ortaya atılan ahlak teorileri ile ilgili herhangi bir görüşü

öne çıkarmamakta, ahlakın da yaşanan bir olgu olduğunu söylemektedirler. Onlara göre ahlak felsefesi oluşturmak gibi bir amaç gereksiz görünmekte, doğayı ve insanı kurtaracak davranışları ön plana çıkarmak esas yapılması gerek olarak belirmektedir (Levine, 1997; Wood, 1985; Harrison, 1997a). O nedenle de doğa kanunlarına sürekli atıf yapmalarına rağmen determinizmi kolayca reddederek insanın özgürlüğünü savunmakta, birçok yerde fikirlerine müracaat ettikleri Stoacılar, fatalist anlayışları nedeniyle, ahlak konusunda bahsetmeyi gereksiz görmektedirler (Harrison tyB; WPM, tyE).

4. Panteist Tasavvurun Hayata Yansımaları

Tek çatı altında toplanması oldukça zor görüşleri bir araya getiren panteist tasavvura sahip fikirlerin tek ortak noktası monist bir anlayışla kişisel tanrı fikrine karşı olmak olarak görüle de bu fikirlerin bakış açısı farkıyla ateist veya teist olarak adlandırılmaları çok da zor görünmemektedir. Örneğin; Tanrı'nın ve dünyanın neye benzediğine dair genel kavramlarımız göz önüne alındığında, dünyanın Tanrı olarak adlandırılabilceği fikrini kabul edilemez olarak gören Schopenhauer'a göre, dünyaya Tanrı demek onu açıklamak değildir; bu sadece dilimizi dünya kelimesinin gereksiz bir eşanlamlısı ile zenginleştirmeye yaramaktadır (Schopenhauer, 1951, s.40). Yani esasında ateist ile panteist arasında bir fark yoktur. Yine günümüz ateistlerinden Richard Dawkins, panteistlerin Tanrı anlayışını ele aldıktan sonra panteizmin uyarılmış ateizmden (sexed up) başka bir şey olmadığını söylemektedir (Dawkins, 2009, s.25). Tarihsel süreçte de panteist oldukları iddia edilen filozoflarla ilgili bu tartışmalar yapılmış, bu kişilerin teist veya ateist oldukları söylenmiştir. Arkhe arayışındaki İyonyalıların, Plotinos'un, Spinoza'nın ve Hegel'in durumu da konumlandırmayla ilgili bu probleme örnek olarak verilebilir. Sonraki dönemlerde politeizme evrilen Taoizm veya Hinduizm'in nüvelerinde panteist izler bulunması onların günümüzde halen panteist olarak değerlendirilmelerini, aynı gerekçeyle, anlamsız kılmaktadır. Çünkü teist bir bakış açısıyla bunların vahiyli dinlerin bozulmuş halleri olarak da görüleceği söylenebilir (Dhavamony, 2010, s.208).

Kilise ve kurumsal din karşıtlığının ön plana çıktığı dönemde ortaya atılan panteist düşünceleri ise, Bruno gibi, farklı arayışlar olarak nitelemek gerekmekte ve tam olarak teistik tasavvur karşıtlığı olarak görmek zor görünmektedir. Batının kendi tarihsel gerçekliğinde ortaya çıkan deizm ve

panteizm gibi tasavvurların bu şekilde değerlendirilmesinin daha sağlıklı olacağı kanaatindeyiz.

Bir fikrin insanların hayatına yansımalarından bahsedebilmek için, o fikrin sadece bir filozofun düşünce sistemini içermesinden öte, insana ve insanın içinde var olmak zorunda olduğu topluma yönelik önermeler içermesi ve bu önermelerin bir grup tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir. Fikirlerin fikirleri etkilemesiyle, fikirlerin grupları etkilemesi kabul edilmelidir ki aynı değildir. Panteist tasavvurla ilişkilendirilen fikirlere baktığımız zaman panteist tasavvurun izlerini bazı filozofların fikirlerinde görmekle beraber, bu fikirlerin bireylerin kendi sistemlerini oluştururken kullandıkları bir temelden öte anlam içermediği anlaşılmaktadır. Filozofların fikirleri daha sonraki filozoflar tarafından savunulsa da bir topluluğun bu fikirleri benimseyip kabul ettikleri görülmemiştir. Bu nedenle panteist tasavvurun yansımalarına iki örnek üzerinden bakmak anlamlı olacaktır: Stoacılar ve günümüz panteistleri.

Stoacılık, Roma'da yaygın bir felsefi anlayış olması, toplumsal düzleme yönelik söylemleri ve toplumun bir kısmı tarafından kabul görmesi hasebiyle; günümüz panteistleri ise örgütlenmeye verdikleri önem ve toplumsallaşma ile bazı problemlerin çözüleceğine dair inançları nedeniyle diğer panteistlerden ayrılmaktadırlar.

Hristiyanlık öncesi Roma'da etkinliğini hissettiren ve Hristiyanlığın ahlak anlayışına etkileri olan Stoacılık, panteist tasavvurun yansımalarını incelemek için ilginç bir örneklik teşkil edebilir. Günümüz panteistlerinin de sürekli atıf yaptıkları ve birçok noktada uzlaştıkları Stoacılar, felsefe tarihçilerinin çoğu tarafından monist anlayışları ve her şeyin nedeni olarak gördükleri Logos'u maddenin bir formu olarak tanımlamaları nedeniyle materyalist idealistler olarak görülmüşlerdir. Bilgi, ahlak-hukuk ve siyaset anlayışı ile incelemeye değer bir felsefi akım olarak görülebilecek Stoacılığın tüm bu görüşlerini ele almak çalışmamızın amaçlarıyla uyuşmamakla beraber, sahip olduğu tasavvurun yansımalarına bakmamız gereklidir.

Stoacılığın pratik yaşamla ilgili olan ahlak anlayışlarına panteizmin teorik bir çerçeve sağladığı tespitini yapmak pek ala mümkündür. Nitekim doğa ve doğal yasa vurgusunun ön plana çıktığı Stoacılıkta, insanın ve var olan her şeyin, her şeyin nedeni olarak tavsif edilen Logos'la aynı madde-

den meydana geldiği, ateşten bir parça taşıdığı, kişi nasıl dünyanın bir parçasıysa, kişinin aklının da evrensel aklın, temel nedenin bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle de insana özgü yasaların evrene hükmeden ebedi yasalardan ayrı olmadığı düşünülmektedir. İnsan var olan yasalar muvacehesinde yaşamını sürdüren bir varlık olarak kabul edilir. Ancak insana özgürlük alanı da tanınmaya çalışılır ki ahlaktan bahsedilebilsin. İnsana açılan özgürlük alanı ise, ortaya konulan sistemle uyumlu olmak zorunda olduğu için, doğa yasalarına uyumlu olmakla sınırlanır. Bu anlayışta insan doğal yasalar tarafından belirlenmiş alanda hareket edebilen ve özgürlüğü kendisine biçilmiş olan rolü kabullenmek olan bir varlıktır. İyi ve kötü seçiminin insan tarafından yapıldığı savunulsa da insanın yaptığı seçimlerin zaten belirlenmiş olan seçimler olduğu kabul edilir. Böylelikle Stoacılar fatalist bir anlayış ortaya koymuş olurlar.

Monist anlayışları nedeniyle bütüne yaptıkları vurgu onların toplumsal ahlakı önemsemelerine ve bu açıdan bireysel ahlaka vurgu yapıp toplumsallığı ve toplumsallığın getirdiklerini reddeden Kyniklerden ayrılmasına sebep olur. Birçok noktada fikir babaları olan Kyniklerden onları ayıran bu nokta toplumsallaşmayı kolaylaştırmış, rolleri ve sınıfları kabul etmede yönetim erkinin elini rahatlatan söylemler üretmelerini beraberinde getirmiştir. Roma'da etkili olmalarının ve imparatorlardan takipçi bulmalarının nedeni burada aranabilir. İnsanların aynı maddeden gelmeleri hasebiyle eşit olduklarını savunmalarına rağmen imparatorun kendi kazanımı olmayan bu payeyi kabul edip gereğini yapmasını, kölenin de aynı şekilde davranmasını söyleyen Stoacılık, aynı zamanda dünya vatandaşlığı vurgusu ile dikkat çekmektedir. Yaşanılan dönemde Roma'nın dünya imparatorluğuna olan iştiağıyla örtüşür görünen bu sav, takipçilerine her şeyi olduğu gibi kabul etmeyi mutluluk anahtarı olarak sunmuş, başa geleni düzeltmek elde değilse kabullenmeyi önermiştir. Bir anlamda Stoacılık, bireysel varlığı toplumsal düzlemde görünmez hale getirirken panteizm gibi elverişli bir modeli, bütüne yaptığı vurgu nedeniyle, referans almıştır.

Görülmektedir ki Stoacıların Tanrı tasavvurlarından yola çıkarak oluşturmuş oldukları sistemde Kyniklerdeki gibi bireye değil, daha çok toplumsal yapıya vurgu yapılmakta, bütün tekilden önemli görülmektedir.. Bu anlayışta doğa ile insanın bütünlüğü kabul edilmekle beraber, insan diğer var-

lıklardan evrensel akıldan aldığı akılla ayrılmakta, doğa yasaları gibi toplumsal yasaları tespit etme göreviyle donatılmaktadır. Ancak Stoacılar göre yasalar icat edilemez, sadece keşfedilir. Bu keşfi ise insan, her şeyin nedeni olan Logos'tan parça olan akılla yapabilir. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan doğal hukuk tartışmalarına fikir babalığı eden bu anlayış, evrensel yasalara uygun toplumsal ve insani yasaları oluşturabilecek akla sahip olan bireyin nasıl tespit edileceği, üzerinde uzlaşılacak yasaları oluşturacak aklın kimin akli olacağı, kime nasıl bu payenin verileceği sorularını ise cevapsız bırakmıştır. Kendilerini, hakikate ulaşmanın mümkün olduğunu söyleyenler olarak görmelerine ve epikürcüleri rölativist olmakla suçlamalarına rağmen, onlardan farklı şeyler söylemekte zorlanmaktadırlar. Çünkü evrensel akıldan paye almış insana örnek gösterme konusunda oldukça isteksiz davranmışlardır.³

Sonuç olarak Stoacılar, bireysel kurtuluştan öte toplumsal düzenle de ilgilenmeleri yönüyle diğer panteistlerden farklılaşsalar da ortaya koydukları genel felsefe özgürlüğü ortadan kaldırmakta ve yöneticilerin daha rahat yönetmelerini sağlamaktadır. Sahip oldukları Tanrı tasavvurunun bütüne ve birliğe odaklanması, onların da toplumsallığa vurgu yapmalarını beraberinde getirmiş, bireyin toplumsal normlardan değiştiremeyeceklerini kabullenmesi gerektiği fikrini savunarak, toplumsal normların kabulüne meşruiyet zemini sağlamışlardır.

Fikirlerini hayata yansıtma çabası içerisinde olan, bu nedenle gruplaşmayı önemseyen, hatta olması gerektiğini düşündükleri davranışlardan bir teori oluşturma düşüncesiyle hareket ettiklerini kendileri de dillendiren (Wood, 1985; Harrison, 1997a) günümüz panteistlerinde ise Tanrı tasavvuru var olan problemleri çözmek üzerine kurgulanmıştır. Burada Tanrı tasavvurunun yansımalarından ziyade, problemleri çözmek üzere kurgulanmış bir inanç sistemi göze çarpmaktadır.

Modern insanın yaşadığı sıkıntılardan ve modern insanın sebep olduğu problemlerden yola çıkan günümüz panteistleri, bu iki problemin çözümünü panteist bir tasavvurda bulmaktadırlar. Maddeciliğin hâkim olduğu ve insanın her şeyi yapabilme gücüne sahip olduğu inancının genel geçer bir

³ Stoacılık'la ilgili değerlendirmelerde şu eserlerden devşirilen bilgiler kullanılmıştır: Skirbekk, - Gilje, 2004. ss. 128-135; Zeller, 2017, ss. 295-315; Arslan, 2016, ss. 161-242.

kabul olduğu modern dönemde, insanın manevi yönünün önemsenmemesinin, insanın kendisini evrende yalnız ve anlamdan yoksun hissetmesine sebep olmasına; aynı zamanda insan merkezli anlayışla ortaya çıkan aydınlanma sonrası batı düşüncesinde insanın, hem türdeşlerini hem de doğayı güç için tahrip etmesine günümüz panteistleri, panteist bir tasavvurla tepki gösterme çabasındadırlar.

Bilimi önemsemek ve kutsamakla beraber, bilimsel verilerin teknolojiye olumsuz aktarımlarını eleştiren ve doğa tahribatının evrendeki düzeni bozacağını savunan günümüz panteistleri, doğadan geldiğimizi ve doğaya döneceğimizi kabul ederek temellendirilen bir inancın bu tahribatı sonlandıracığını düşünmektedirler (Cahalan, 1992; Thomas, 1986; Harrison, 1997b). İnsanın anlam arayışına doğanın yaratma gücünden bahsederek cevap veren günümüz panteistleri, kişisel ölümsüzlükten bahsetmeseler bile, doğayla bütünleşme olarak tanımladıkları ölüm anlayışıyla yine insanın korkularını önleyebileceklerini savunmaktadırlar (Burroughs, 1978; Harrison, 1997c). Aynı zamanda doğadaki diğer türlerle insan arasında bir fark görmediklerini, insanın doğaüstü bir cennetinin olmadığını savunarak, modern dönemdeki sıkıntıların önüne geçilebilmesi için tek cennet olan bu yerin korunması gerektiği fikrinin insanlara aşılmasından yana fikir beyan etmektedirler (Wood, 2005; Wood, 1985; Harrison, tyC)

Ahlak anlayışlarını ortaya koymaya insan merkezci bakışlara itirazla başlayan günümüz panteistleri, insanın sadece insana değil tüm var olanlara saygı duymak zorunda olduğunu, özellikle de doğaya ve doğal hayata saygının ahlak için temel nokta olduğunu vurgulamakta ve doğa tahribatının durdurulmasının bu ahlak anlayışının gelişmesiyle mümkün olacağını savunmaktadırlar (Harrison, tyB; Harrison, 1997a; UPS, 1979). Doğaya ve doğa kanunlarına olan vurguları nedeniyle determinist bir anlayışı benimsemiş görünseler de ahlak konusundaki çıkmazları nedeniyle determinist olmadıklarını, insanın özgürlüğünün bulunduğunu söylemektedirler (Harrison, tyB; WPM, tyE).

Günümüz panteistleri iyi ve kötünün evren için değil insan için söz konusu olduğunu ve insanın yaptıklarıyla iyiyi ve kötüyü oluşturduğunu söyleseler de (Reiser, 1986; Harrison, tyB) Stoacılar kadar tutarlı bir şekilde özgürlük ve iyi-kötü tartışmalarına cevap üretememektedirler. Herakleitos'tan etkilenecek değişime yaptıkları sürekli vurgu ve dinlerde var olan

statikliğe karşı olmaları alametifarikaları olan günümüz panteistleri (Wood, 2005; Harrison, 1996a), değişimden yola çıkarak pratiği önemsemelerine ve her değişik döneme farklı reçeteler sunulabileceklerini söylemelerine rağmen, bu reçetelerin hangi fikir veya kim temel alınarak oluşturulacağı sorusuna cevap bulamamış görünmemektedirler.

İnsanın akıllı ve bilinçli bir varlık olduğu gerçeğinden yola çıkıldığı zaman, insan merkezciliğe karşı olmak ve bu itirazı maneviyatla desteklemek yapılan tahribatın önüne geçebilecek gibi görünse de insanın kendisini merkeze almadan yaşayabilmesi sadece maddi değil manevi cezalar da gerektirmektedir. Kendisi dışındaki varlıklara hâkim bir tavır sergilememesi için insanı tutacak olan tek şey, doğanın bir parçası olduğu fikrini ona aşmak mıdır? Panteistler, teist dinlerin insan merkezci anlayışlarının doğa katliamına sebep olduğunu düşünseler de aydınlanma sonrası doğaya bakışın (Vorlander, 2004, s.358; Capra, 1992, s.56-57) bunda etkili olduğu kaçınılmaz bir gerçekliktir. Maneviyattan uzaklaşmış insan, kendisini her şeye hükmedebilecek güçte görebilmektedir ki bu teist dinlerin hiçbirisinin önerisi değildir.

Dinlerin ahlak anlayışlarının kısmen doğa tahribatını önleyecek öğretiler içerdiğini kabul etmelerine, esas problemin maneviyatsızlık olduğunu da söylemelerine rağmen günümüz panteistlerinin, kendisini Tanrı olarak görmeye başlayan bilimsel devrimlerin ve aydınlanmanın insan anlayışına değil teistik anlayışlara karşı olması, üzerinde düşünülmesi gereken bir husus olarak göze çarpmaktadır. Doğayla bütünleşik ve doğanın bir parçası olduğunu düşünen insan, doğada yaşarken temel ihtiyaçları için yine doğaya ihtiyaç duymakta ve doğayı kullanmaktadır. Panteizmin doğayı kullanan insanın sınırlarını çizme konusunda önerileri yoktur. Güç istenciyle hareket eden insan yine kendisi gibi insanlar tarafından koyulacak olan ve manevi ceza içermeyen kurallara ne kadar uyacaktır? Günümüz panteistlerinin oluşturmaya çalıştıkları maneviyat bu problemlere cevap verecek güçte görünmemektedir. Ölümden sonra yok olacağını düşünen bir toplumsal zihin, ölünce doğaya karışılacağı fikri ile ikna edilir görünmemektedir.

Sonuç

Antik Yunan Felsefesinin temel bir varsayımı olarak kabul edilen, do-
layısıyla felsefi düşüncenin ilk örneğini verenlerin yaslandığı temel bir ilke

olan “Ex nihilo nihil fit” (Hiçlikten hiçbirlik doğar.) anlayışıyla yola çıkarak yoktan yaratmaya kategorik olarak karşı çıkan ve monist bir anlayışa sahip olan zihinlerce üretilen panteist tasavvurun çeşitli biçimlerdeki tezahürlerinin arka planındaki farklı etkenlerden söz etmek mümkündür. Bu tasavvur kimi zaman din adına konuşan ve dini araçsallaştıran kişilerin tavırlarına, onlardaki söylem-eylem uyumsuzluğuna ve tahakküm arzusuna tepki olarak (Spinoza, Bruno vb.) ortaya çıktığı gibi, kimi zaman sağlıklı toplumsallığın ve yönetim erkinin işlerini kolaylaştırmanın (Roma-Stoacılık), kimi zaman ise insani ihtiyaç olarak görülen inanma ihtiyacına cevap olma ve doğa tahribatının önüne geçmenin aracı olarak (günümüz panteistleri) karşımıza çıkmaktadır. Yine günümüzde, kendilerini teist olarak adlandırmalarına rağmen, bazı kişilerin çoğulculuğa kapı açmak, inanç farklılıklarını tek potada eritmek ve küreselleşen dünyada insan ilişkilerini kolaylaştırmak adına bu tasavvura atıf yaptıkları görülmektedir.

Bazı doğu dinlerinde nüvelerinin bulunduğu iddiasına rağmen bu tasavvurun batı toplumunun tarihsel gerçekliğinde, tepkisel/araçsal bir tavır olarak ortaya çıkmış olduğunu söylemek zor olmayacaktır. Politeist tasavvurlara karşı arkhe arayışı ile monist bir tepki de, kiliseye ve kurumsallaşmış dine karşı ortaya konulmaya çalışılan tepki de panteist tasavvurda eritilmiştir. İslam düşüncesindeki vahdet-i vücud anlayışının da, zorlama yorumlarla, bu tasavvur içerisine alınma çabaları olsa da ikisi arasındaki bariz farklar çeşitli çalışmalarla ortaya konulmuştur (Kam, 1994; Erdem, 2018; Korlaelçi, 1992a; Korlaelçi, 1992b; Aydın, 2002, s.192-195).

Günümüz panteistlerinin güncel problemlere cevap ararken problemlerin temeline teist dinleri koymalarına rağmen Yahudilik ve Hristiyanlıktan örnek vermeleri, İslam’dan ise bahsetmemeleri dikkate değer bir tutumdur. Teist dinlerin insan merkezci anlayışlarının var olan problemlerin temelini oluşturduğunu savunan günümüz panteistleri İslam’ın insana bakışını fark etmemiş görünmektedirler. Şems Suresi 9. ayette de vurgulandığı üzere İslam düşüncesinde insan iyilik ve kötülük potansiyeline sahip bir varlık olarak görülmekte ve değerli olan insanın, kendisine ve çevresine faydalı olan, zarar vermeyen insan olduğu vurgusu yapılmaktadır. İnsan tabiatında istediği her şeyi yapabilen bir varlık olarak değil, belirlenmiş sınırları olması gereken ve bu sınırlar içerisinde hareket etmesi beklenen varlık olarak görülmüştür. Dinlerin varlık sebebi de insanlara sınırlarını hatırlatmak,

sınırlar unutulunca bu hatırlatmayı tekrar tekrar yapmaktır. Böyle bakıldığında panteist maneviyatın önerilerinden çok daha fazlası teist tasavvur içerisinde bulunabilecektir.

Panteist görüşler arasındaki farklıları göz ardı ederek panteist anlayışa bütüncül olarak baktığımızda, aşkınlık fikrinin reddedilmesinin ateizme açıkça kapı araladığı görülmektedir ki bu durumu ateist filozoflar da kabul etmektedir. Her şeyin kutsal olduğuna olan inanç ise varlık mertebeleri arasındaki ayrımı ortadan kaldırmakta ve bilinçli-akıllı insanın durumuna açıklık getirememektedir. Kişisel tanrının ve yaratmanın olmaması, panteistler tarafından da insani ihtiyaç olarak görülen dini tecrübenin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. İyilik-kötülük ve ahlaki sorumluluk problemleri ise panteistler için açıklanması en zor sorunlar olarak hep var olacak görünmektedir (Aydın, 2002, s.196-198).

Netice olarak panteist tasavvur tepkisel (İyonyalılar, Bruno, Spinoza vb.) veya araçsal (Stoacılar, günümüz panteistleri) bir anlayış olarak görülebilmektedir. Çevre insan ilişkisine dair çözüm önerileri içerse de, bu önerilerin güç istenci içerisindeki insanı dizginleyecek sürdürülebilir öneriler olduğunu söylemek zordur. İnsanın doğadaki durumu ve ahlaki davranış için gerek duyduğu özgürlüğe yönelik tartışmalı yönleri bulunmaktadır. Toplumsallaşmayı kolaylaştırmasını ve herkesin toplumsal düzlemde var olduğu konumu kabulleneceği bir sosyalite önermesini ise fatalist tutumuna borçludur.

Kaynaklar

- Altuner, İ. (2015). Upanişad Metinlerinde Varlık Düşüncesi. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 45-54.
- Arıcan, M. K. (2013). Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 3(1), 17-32.
- Arıcan, M. K. (2014). Uluhiyet Anlayışları. *Din Felsefesi El Kitabı*. (Eds. R. Kılıç, M. S. Reçber). Ankara: Grafiker Yayınları, 59-78.
- Arslan, A. (2016). *İlk Çağ Felsefe Tarihi 4*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, M. S. (2002). *Din Felsefesi*. İzmir: İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Bloom, P. (2005). Is God An Accident? *The Atlantic Monthly*, December, 105-112.

- Bloom, P. (2009). Religious Belief as an Evolutionary Accident. *The Believing Primate: Scientific, Philosophical, and Theological Reflections on the Origin of Religion*. (Eds. J. Schloss & M. J. Murray). Oxford: Oxford University Press, 118-27.
- Burroughs, J. (1978). The God of Pantheism. *Universal Pantheist Society Newsletter*. Erişim: <https://www.pantheist.net/god-of-pantheism-by-john-burroughs.html>. (Erişim Tarihi: 04.10.2020).
- Cahalan, B. (1992). Earth is Our Real Body. *Pantheist Vision*, 13(1). Erişim: <https://www.pantheist.net/earth-is-our-real-body.html>. (Erişim Tarihi: 30.09.2020).
- Capra, F. (1992). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. (Çev. M. Armağan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dawkins, R. (2009). *Tanrı Yanılgısı*. (Çev. T. T. Bilgin). İstanbul: Kuzey Yayınları.
- Demirci, K. (1998). Hinduizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 112-116.
- Dhavamony, M. (2010). Dinlerde Tanrı Anlayışı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev. F. Aydın), 22, 189-210.
- Erdem, H. (2018). *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Francks, R. (1979). Omniscience, Omnipotence and Pantheism. *Philosophy*, 54, 395-399.
- Garrett, J. (1997). *An Introduction to Pantheism*. Erişim: <http://people.wku.edu/jan.garrett/panthesm.htm>. (Erişim Tarihi: 10.09.2020).
- Haeckel, E. (1992). *The Riddle of the Universe*. Connecticut: Pantianos Classics.
- Harrison, P. (1996a). What's Scientific About Scientific Pantheism? Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/science.htm>. (Erişim Tarihi: 29.09.2020).
- Harrison, P. (1996b). The Greek Materialists:Thales, Anaximander and Anaximenes. *A History of Pantheism*. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/history/greeks.htm>. (Erişim Tarihi: 09.09.2020).
- Harrison, P. (1996c). Heraclitus - the Fire Priest. *A History of Pantheism*. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/history/heraclitus.htm>. (Erişim Tarihi: 04.09.2020).
- Harrison, P. (1996d). Upanishads - the secret wisdom. *A History of Pantheism*. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/history/upanishads.htm>. (Erişim Tarihi: 04.09.2020).

- Harrison, P. (1996e). Lao Tzu: the Tao of Reality. *A History of Pantheism*. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/history/lao-tzu.htm>. (Erişim Tarihi: 04.09.2020).
- Harrison, P. (1997a). Pantheist Ethics: Respecting the Sacred in Nature and Humanity. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/ethics/pan.htm>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Harrison, P. (1997b). Gaia - Unity of Life On Earth. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/gaia.htm#definition>. (Erişim Tarihi: 30.09.2020).
- Harrison, P. (1997c). The Pantheist Way of Death - Introduction. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/death>. (Erişim Tarihi: 03.10.2020).
- Harrison, P. (1998). Giordano Bruno's Pantheist Philosophy. *A History of Pantheism*. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/brunphil.htm>. (Erişim Tarihi: 07.09.2020).
- Harrison, P. (2004). Spinoza-Pantheist. *A History of Pantheism*. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/history/spinoza.htm>. (Erişim Tarihi: 07.09.2020).
- Harrison, P. (tyA). Hegel: Philosophy and History as Theology. *A History of Pantheism*. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/history/hegel.htm>. (Erişim Tarihi: 07.09.2020).
- Harrison, P. (tyB). Frequently Asked Questions about Scientific Pantheism. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul/faqs.htm>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Harrison, P. (tyC). Scientific Pantheism: Reverence of Nature and Cosmos. Erişim: <https://www.pantheism.net/paul>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Hegel, G. W. F. (2014). *Felsefî Bilimler Ansiklopedisi 1: Mantık Bilimi* (Çev. A. Yarımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kam, F. (1994). *Vahdet-i Vücut*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Korlaelçi, M. (1992a). *Panteizm ile Vahdet-i Vücut'un Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Korlaelçi, M. (1992b). Panteizm Vahdet-i Vücut mudur? *Felsefe Dünyası*, 3, 43-50.
- Levine, M. P. (1997). Pantheism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim: <https://stanford.library.sydney.edu.au/archives/spr1998/entries/pantheism>. (Erişim Tarihi: 29.08.2020).
- Mander, W. (2020). Pantheism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim:

- <https://plato.stanford.edu/entries/pantheism>. (Erişim Tarihi: 29.08.2020).
- Oakes, R. (2006). Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism. *American Philosophical Quarterly*, 43(2), 171-179.
- Reese, W. L. (1986). Pantheism: The Religion of Science. *Pantheist Vision*, 7(1). Erişim: <https://www.pantheist.net/pantheism-the-religion-of-science.html>. (Erişim Tarihi: 29.09.2020).
- Reese, W. L. (tyA). Pantheism, *Encyclopedia Britannica*. Erişim: <https://www.britannica.com/topic/pantheism>. (Erişim Tarihi: 29.08.2020).
- Reese, W. L. (tyB). Pantheism. *Encyclopedia Britannica*. Erişim: <https://www.britannica.com/topic/pantheism/Pantheism-and-panentheism-in-non-Western-cultures#ref38169>. (Erişim Tarihi: 04.09.2020).
- Reese, W. L. (tyC). Pantheism. *Encyclopedia Britannica*. Erişim: <https://www.britannica.com/topic/pantheism/German-idealism>. (Erişim Tarihi: 04.09.2020).
- Schopenhauer, A. (1951). *Parerga and Paralipomena*. (Trans. T. B. Saunders). London: George Allen & Unwin.
- Skirbekk, G. - Gilje, N. (2004). *Antik Yunan'dan Günümüze Felsefe Tarihi*. (Çev. E. Akbaş, Ş. Mutlu). İstanbul: Üniversite Kitabevi Yayınları.
- Spinoza, B. (1966). *The Correspondence of Spinoza*. (Ed. A. Wolf). New York: Russell & Russell, Inc.
- Thomas, I. (1986). *God and Belief: The Pantheist Alternative*. Erişim: <https://www.pantheist.net/god-and-belief--the-pantheist-alternative.html>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Topakkaya, A. (2008). Hegel Panteist Bir Filozof mudur? (Spinoza'nın Panteist Felsefesinin Eleştirisi Bağlamında). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(5), 825-837.
- Tunç, M. Ş. (1959). *Bir Din Felsefesine Doğru*. İstanbul: Türkiye Yayınları.
- Universal Pantheist Society (UPS) (1979). The Pantheist World View. Erişim: <https://www.pantheist.net/the-pantheist-world-view.html>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Universal Pantheist Society (UPS) (tyA). About Us. Erişim: <https://www.pantheist.net/about-us.html>. (Erişim Tarihi: 10.09.2020).
- Universal Pantheist Society (UPS) (tyB). Are You a Pantheist? Erişim: <https://www.pantheist.net>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).

- Vorlander, K. (2004). *Felsefe Tarihi*. (Çev. M. İzzet – O. Saadettin). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Wollgast, S. (2003). Hegel'in Mistisizm ve Panteizm Görüşleri Üzerine. (Çev. N. Şahin). *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 153-165.
- Wood, J. - Harold, W. (1978). Pantheist Ethics for People. *Universal Pantheist Society Newsletter*, 2(2). Erişim: <https://www.pantheist.net/pantheist-ethics-for-people.html>. (Erişim Tarihi: 29.09.2020).
- Wood, J. - Harold, W. (1985). Modern Pantheism as an Approach to Environmental Ethics. *Environmental Ethics*, 7(2), 151-163. Erişim: <https://www.pantheist.net/environmental-ethics.html>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Wood, J. - Harold, W. (2005). The Practice of Pantheist Mindfulness. *Pantheist Vision*, 24(2). Erişim: <https://www.pantheist.net/the-practice-of-pantheist-mindfulness.html>. (Erişim Tarihi: 29.09.2020).
- World Pantheist Movement (WPM) (tyC). Pantheism as “Sexed-up Atheism”. Erişim: <https://www.pantheism.net/atheism>. (Erişim Tarihi: 29.09.2020).
- World Pantheist Movement (WPM) (tyA). About Us. Erişim: <https://www.pantheism.net/about-the-world-pantheist-movement>. (Erişim Tarihi: 10.09.2020).
- World Pantheist Movement (WPM) (tyB). Is Your Spiritual Home Right Here on Earth? Erişim: <https://www.pantheism.net>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- World Pantheist Movement (WPM) (tyD). Basic Beliefs of Scientific Pantheism. Erişim: <https://www.pantheism.net/beliefs>. (Erişim Tarihi: 29.09.2020).
- World Pantheist Movement (WPM) (tyE). Naturalism and Naturalistic Pantheism: Can There Be a Naturalistic & Scientific Spirituality? Erişim: <https://www.pantheism.net/natural>. (Erişim Tarihi: 30.09.2020).
- Yitik, A. İ. (2012). Vedalar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 593-594.
- Zeller, E. (2017). *Grek Felsefesi Tarihi*. (Çev. A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.

Öz: Bu çalışmada panteist tasavvurun günümüzdeki temsilcilerinin fikirleri temel

alınarak panteizme kısa bir bakış yapılmış ve toplumsal düzlemde panteizmi ortaya çıkaran sebepler ve yansımaları değerlendirilip, teistik bir bakış açısıyla eleştirilmiştir. Özellikle Türkçe yazında sadece tarihsel bir teori olarak ele alınan panteizmin günümüzde ve geçmişte pratik olarak nereye tekabül ettiğinin değerlendirilmesi bu çalışmayı özgün kılan yönüdür. Çalışmada günümüzde kendilerini panteist olarak tanımlayan ve panteizmi bir din olarak görüp, bu minvalde örgütlenme çabası içerisinde olan grupların görüşleri önemli bir yer tutmaktadır. Pratiğe yaptıkları vurguyla dikkat çeken günümüz panteistleri geçmişteki panteist görüşleri hem savunmakta hem de teorik kalmaları hasebiyle eleştirmektedirler. Çalışmada günümüz panteistlerinin fikirleri temel alınmış, tarih boyunca ortaya çıkmış olan panteist görüşler onların bakışları da eklenerek ortaya konulmuştur. Panteist tasavvurun tepkisel veya araçsal bir anlayış olduğu savı çalışmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, ulûhiyet anlayışları, panteizm, Evrensel Panteist Topluluğu, Dünya Panteist Hareketi.

